

Kategorie pojmenovavací a usouvztažňovací (Jak František Daneš rozvíjí Viléma Mathesia)

JARMILA PANEVOVÁ

1. V. Mathesius je pro Františka Daneše zdrojem inspirací, k nimž se jubilant často vrací jako k pramenům PLK a tvůrčím způsobem je domýšlí a rozvíjí. Danešovým prostřednictvím se přihlásím k jedné z oblastí, jejichž interpretaci se Fr. Daneš podnětně věnoval. Východiskem bude zejména Danešova stať z r. 1991 v *Slově a slovesnosti* (Daneš, 1991). V této stati (ale ovšem i v dalších, viz zejména Daneš, 1987) autor ukazuje, že v Mathesiově učení lze najít mj. zárodky toho, co se dnes pěstuje jako textová lingvistika, psycholingvistika a další dnes již samostatná odvětví lingvistiky. V článku (Daneš, 1991) však rozebírá zejména ty rysy Mathesiova pojetí, které lze chápat jako **osu gramatického popisu** současného jazyka – nauku **o jazykovém pojmenování** (funkční onomatologii) a **o usouvztažnění** (funkční syntaxi). Tento rozbor je zářimován tím, co Daneš nazývá hlavní devizou funkčního (teleologického) přístupu: Je to metodologický postulát (ve stati z r. 1987 Daneš používá termínu „device“) „vycházet od společných vyjadřovacích potřeb lidí a hledat způsoby, jak je jednotlivé jazyky řeší“ (druhá část Danešova citátu je volnou interpretací Mathesiovy formulace „nová lingvistika ... vychází od potřeb vyjadřovacích a ptá se, jakými prostředky se těmto vyjadřovacím potřebám v rozebíraném jazyku vyhovuje“ (Mathesius, 1929, cit. podle 1982, s. 30)). Mathesiova formulace nám připadá výstižnější než formulace Skaličkova (1935, 1948) „jazyky představují různá řešení týchž problémů“, i když obsahově jde jistě o tutéž myšlenku.

Než přejdeme k výkladu o aplikaci Mathesiova (a Danešova) učení o jazykovém pojmenování a usouvztažnění, dodáme ještě dva citáty z Mathesia, které pokládáme za zásadní:

- (a) „Obecné potřeby výrazové a sdělovací, společné veškerému lidstvu, jsou jediným společným jmenovatelem, na který můžeme uvést výrazové a sdělovací prostředky, které jsou v každém jazyce jiné“ (Mathesius, 1942b, ve vydání 1982 s. 50).
- (b) „Funkční lingvistika se staví na stanovisko mluvčího“ (Mathesius, 1942a, ve vydání 1982 s. 34).

2. Daneš rozebral a upřesnil, jak jazyk (v našem případě čeština) řeší tyto obecné potřeby pomocí dvou mathesiovských aktů – pojmenování a usouvztažnění.

Zároveň upozorňuje, že Mathesius varoval před „přílišným zjednodušováním a logicizováním“ v úvahách o jazyce. Tyto vlastnosti však nelze přímočaře spojovat s tím, „čemu se dnes někdy říká formální lingvistika“ (Daneš, 1991, s. 165). Domníváme se, že každý popis jazyka v celé jeho šíři předkládaný lingvistou je zjednodušený; vzhledem k mnohotvárnosti jazyka a dalších mimojazykových faktorů přispívajících k jeho složitosti to ani jinak není

možné. Tzv. formální lingvistika se snaží o to, explicitně popsat jevy, které postihnout jde, a oddělit je od jevů anomálních a okrajových, které pravidly postihnout nelze.

Vycházíme-li tedy spolu s Danešem z mathesiovských postulátů, že úkolem gramatického popisu je řešení společných dorozumivacích potřeb ze stanoviska mluvčího, nemůžeme nepřipomenout, že pojem **generativní** gramatika (popř. generativní systém/popis) v původním smyslu známém z Chomského prací z 50. let minulého století znamenal právě tento návod, který čteme v podtextu zmíněných citátů z V. Mathesia. V současné době se ovšem pojem generativní i nadále často spojuje s podobou gramatik Chomského a jeho následovníků, ačkoli se jejich podoba za 50 let formálně i koncepčně podstatně změnila. **Generativní gramatika**, jak ji definoval Chomsky (1957), je systém pravidel vymezujících (gramaticky) správné věty jazyka (a jenom je) a připojujících jim strukturní popis odpovídající intuici rodilého mluvčího. Z českého překladu Z. Hlavsy (1966, s. 14) citujeme „Základním úkolem lingvistické analýzy jazyka L je oddělit gramatické posloupnosti, jež jsou větami L, od negramatických, jež větami L nejsou, a prostudovat strukturu gramatických posloupností. ... Jeden ze způsobů ověření adekvátní gramatické, tj. přijatelné pro rodilého mluvčího jsou-li generované posloupnosti skutečně gramatické, tj. přijatelné pro rodilého mluvčího apod.“ Rámec této teorie se značně změnil a prošel minimálně pěti základními proměnami, z nichž jen některé evokují návaznost na spojení procesu generování s univerzálním mechanismem jazykové produkce, jak ji mají mluvčí uloženu ve svém vědomí.

3. Generativní princip v původním smyslu lze tedy chápat jako reakci na Mathesiovu výzvu: Popisujeme to, co chceme říct, můžeme a umíme říct s použitím dvou mathesiovských aktů (pojmenování a usouvztažnění). Na těchto základech je formulován i **Funkční generativní popis** (dále FGP, viz Sgall, 1967; Panevová, 1980), který se skládá ze dvou základních komponentů:

- (i) ze **složky generativní**, která pomocí procedury vymezuje hloubkové struktury (reprezentaci věty na rovině významové stavby věty v termínech naší současné (akademické, popř. i školní) syntaxe, viz však už Mathesius (1929, ve vydání 1982 s. 93) a jeho termín „významová výstavba“); hloubková (v termínech FGP tektogramatická) reprezentace obsahuje veškerou informaci potřebnou ke specifikaci toho, co chce mluvčí říct, tj. obsahuje všechny kategorie pojmenovávací a základní prostředky usouvztažňovací;
- (ii) ze **složek překladových**, které jsou založeny na vztahu **formy a funkce** a spočívají v hledání (povrchových) výrazových prostředků pro pojmenovávací kategorie a prostředků pro usouvztažnění (vyjadřovaných kategoriemi syntakticky závisle proměnnými a syntakticky vázanými v duchu Danešovy interpretace Mathesiova pojmu usouvztažnění).

Daneš správně poukazuje na to, že (a) nelze oba tyto mathesiovské procesy od sebe v procesu tvorby sdělení oddělit, že se navzájem prolínají a (b) výběr pojmenování nespočívá jen ve výběru lexika, ale i ve výběru pojmenovávacích kategorií morfologických. „Morfologie“ jde tedy napříč oběma „vyjadřovacími“ potřebami (viz i Mathesius (1929)).

Fungování složek (i) a (ii) budeme ilustrovat na příkladu jednoduché české věty s ohledem na vztahy pojmenování a dva typy usouvztažnění (viz Daneš, 1991, s. 168 a zde v odd. 4).

4. Příklad ilustrující jednotlivé kroky procesu pojmenovávacího a usouvztažňovacího: Mluvčí má v úmyslu vyjádřit význam, který je obsažen v povrchové realizaci věty (1):

- (1) Maminka dala loni dceři k narozeninám zlatý prsten.

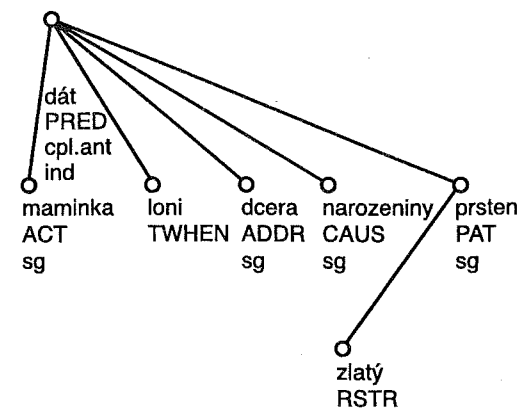
Při výběru pojmenovávacích kategorií mluvčí vybírá vedle lexikálních jednotek také pojmenovávací kategorie „morfologické“ zapsané (hypoteticky) v řetězu (1a)¹

- (1a) Maminka/matka/mamka – sg loni dávat – ind – přét – perf dcera/dcerka/dcerunka – sg narozeniny – sg zlatý prsten – sg

Při výběru lexikálních jednotek je v řetězu (1a) naznačena lomítkem možnost výběru. Výběr je spojen s chápáním synonymie.² Podle V. Mathesia jsou slova spojena se svou slohovou platností, slova lišící se pouze stylovou příslušností lze buďto pokládat za synonyma, nebo je stylový rozdíl mezi nimi důvodem proti jejich chápání jako synonym; v tomto ohledu, pokud víme, nebylo vymezení synonymie u členů Pražské školy jednotné. Domníváme se, že není proti mathesiovskému duchu předpoklad, že v procesu výběru si mluvčí vybírá i stylistický modul: buď půjde o projev neutrální, nebo citově zabarvený (podle toho pak zvolí slovo *matka* nebo *maminka* pro první případ, *mamka*, popř. *mamina*, *mamulka* pro případ druhý; analogicky pak pro slovo *dcera*).

Formální „defektivnost“ slova *narozeniny* (tj. paradigmatické vlastnosti pluralia tantum, defektivnost ve vztahu pojmenovávacího singuláru a formálního plurálu) bude pak obsažena ve „formálním“ (sub)systému morfologickém (srov. Mathesius, 1929, ve vydání 1982 s. 36). Podobně formální subsystém řeší odvození perfektivní podoby slovesa *dát* od základové lexikální jednotky nedokonavé *dávat*.

V zápisu (1a) jsme pro jednoduchost výkladu pominuli fakt, že mluvčí současně provádí i základní stupeň usouvztažnění. Ten je zachycen v obrázku (1b). V (1b) je tedy obsažen proces funkční onomatologie i funkční syntaxe; z hlediska FGP struktura (1b) představuje „tektogramatickou“ (hloubkovou) reprezentaci, v níž jsou zachyceny vztahy mezi vybranými lexikálními pojmenováními jako relace závislosti spolu s pojmenováním významového vztahu mezi nimi.³

Obrázek 1: (1b) Pojmenování a první stupeň usouvztažnění

¹ Zkratky pojmenovávacích morfologických kategorií jsou zde pro jednoduchost voleny shodně jak pro jejich platnost „hloubkovou“ (tektogramatickou), tak pro jejich formální (povrchové) ztvárnění (v (1c)). Význam zkratk nerozepisujeme, protože je zřejmý.

² Některá z potenciálních synonym jsou v zápisu spojena /, neuvádíme však všechny možné kandidáty synonymie.

³ Tyto názvy jsou zapsány jako hodnoty syntaktických relací u lexikálních jednotek (PRED – predikát, ACT – konatel, PAT – pacient, ADDR – adresát, CAUS – příčina, TWHEN – čas na otázku kdy?, RSTR – restriktivní přívlastek); zkratky pro pojmenovávací kategorie morfologické se v obr. (1b) liší od zápisu v řetězcích (cpl je protějšek dokonavosti na významové rovině, ant je tektogramatický zápis vztahu předčasnosti, v tomto případě k okamžiku promluvy).

Po přidělení obou typů syntaktických kategorií (viz Daneš, 1991, typ (B) a (C) níže) získáváme řetězec (1c):

(1c) Maminka – *Nom.* – *sg.*, dávat – *3. sg. fem. ind. přét. perf.*, loni, k narozeniny – *Dat.* – *pl.*, dcera – *Dat.* – *sg.*, zlatý – *Akuz.* – *sg.* – *mask. neživ.*, prsten – *Akuz.* – *sg.*

tučně – pojmenovávací kategorie lexikální

tučná kurzíva – pojmenovávací kategorie gramatické

podtržené – kategorie usouvztažňovací, syntakticky vázané

šedě – kategorie usouvztažňovací, syntakticky závisle proměnné

obrysově – kategorie pojmenovávací, vyprodukované formálním subsystémem

Daneš (1991, s. 168) rozšiřuje Mathesiovu dichotomii pojmenování – usouvztažnění na třídu s rozlišením dvou typů usouvztažnění. Morfologické kategorie mají tedy trojí funkční postavení (A) – (C):

(A) Kategorie syntakticky nezávislé = pojmenovávací (v (1a) a v (1b)).

(B) Kategorie syntakticky vázané: *Nom.* u *maminka*, *Dat.* u *dcera*, *Akuz.* u *prsten*, *k* + *Dat.* u *narozeniny*.

(C) Kategorie syntakticky závisle proměnné – *3. os. sg. fem.* u *dát*, *Akuz. sg. mask. neživ.* u *zlatý*.

Příklad, kterým tyto procesy ilustrujeme, je záměrně jednoduchý. Nastávají samozřejmě i případy složitější. Mathesius i Daneš uvádějí, že jedna a tatáž morfologická kategorie má jednu platnost (A), jindy (C), popř. (B). Tento rozdíl je zřejmý např. u kategorie čísla u substantiv a u adjektiv (v primárních pozicích), méně zřejmý je u kategorie osoby, kdy ve větách se subjektivním nominativem jde o (C), zatímco ve větách neosobních a v souvětích se subjektivou vedlejší větou jde o (B). Kategorie pádu u substantiv je syntakticky vázanou kategorií, není však závisle proměnná, je určována rekcí nebo sémantickou povahou „slabě“ závislosti slova.

5. Vraťme se nyní k podílu komponentů FGP v procesech (A) – (C) z oddílu 4: Úkolem generativní složky je výběr pojmenovávacích kategorií a základních typů usouvztažnění, jak jsou znázorněny v obr. (1b). Úkoly překladových složek spočívají v (i) – (iii), navíc také ve (iv):

- (i) ve výběru mezi primárním a sekundárním prostředkem pojmenovávací kategorie (préteritum vs. prézens historický),
- (ii) v přidělení kategorií typu (B) na základě valenčního rámce slovesa *dá(va)t* a způsobů vyjádření okolnostních a dalších vztahů pro jednotlivé typy usouvztažnění,
- (iii) v přidělení kategorií typu (C) pomocí přenesení kategorií shody (v našem příkladu od podmětu k přísudku a od řídícího jména k přívlastku).

6. Generativní pohled (kterému nemusíme nutně říkat gramatika) v klasickém smyslu vychází od „dorozumivací/ch potřeby“ k výrazovým prostředkům a lze ho označit za funkční ve významu 4.1 u Daneše (1987): „From functions to the means of communication and expression“.

FGP zpracovává vztahy označovaného a označujícího v reprezentaci věty jako soustavu dílčích vztahů formy a funkce (na hlubkové rovině, povrchové rovině, morfematické

rovině, morfonologické rovině), tedy v takovém smyslu, jak Daneš (1987) charakterizuje užití termínu funkce v odd. 4.3: „Functions of units on different linguistic levels (internal functions)“.

Sdílíme jistou jubilantovu skepsi k možnostem popisu přirozeného jazyka v plné šíři a ve všech jeho aspektech, zejména pragmatických. Skepse nás však nezabavuje potřeby jevy poznávat, popisovat a podle jednotných kritérií třídit. Daneš sám svým dílem a mj. i prostřednictvím důkladného výkladu Mathesiova díla podává k takovému postupu klíč.

□ □ □

Literatura

- DANEŠ, F. (1987): On Prague school functionalism in linguistics. In: R. Dirven, V. Fried (eds.), *Functionalism in Linguistics*. Amsterdam – Philadelphia: Benjamins Publishing Company, s. 3–38.
- DANEŠ, F. (1991): Mathesiova koncepce funkční gramatiky v kontextu dnešní jazykovědy. *Slovo a slovesnost*, 52, s. 161–174.
- CHOMSKY, N. (1957): *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton [citováno podle českého překladu Z. Hlavsy (1966), *Syntaktické struktury*. Praha: Academia].
- MATHESIUS, V. (1929): Funkční lingvistika. In: *Sborník přednášek proslovených na prvním sjezdu československých profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3.–7. dubna 1929*. Praha: Stálý přípravný výbor sjezdový, s. 118–130 [citováno podle Mathesius (1982)].
- MATHESIUS, V. (1942a): Řeč a sloh. In: B. Havránek, J. Mukařovský (eds.), *Čtení o jazyce a poezii*. Praha: Družstevní práce, s. 10–100 [citováno podle Mathesius (1982)].
- MATHESIUS, V. (1942b): O soustavném rozboru gramatickém. *Slovo a slovesnost*, 8, s. 88–92 [citováno podle Mathesius (1982)].
- MATHESIUS, V. (1982): *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon.
- PANEVOVÁ, J. (1980): *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha: Academia.
- SGALL, P. (1967): *Generativní popis jazyka a česká deklinace*. Praha: Academia.
- SKALIČKA, V. (1935): *Zur ungarischen Grammatik*. Praha: FF UK [citováno podle českého překladu G. Fischera in: V. Skalička, *Souborné dílo. Díl I*. Praha: Karolinum 2004, s. 37–91].
- SKALIČKA, V. (1947/48): Kodaňský strukturalismus a „pražská škola“. *Slovo a slovesnost*, 10, s. 135–142 [citováno podle V. Skalička, *Souborné dílo. Díl I*. Praha: Karolinum 2004, s. 367–375].

Functional onomatology and functional syntax (Daneš's contribution to the development of Mathesius' notions)

In his fruitful interpretation of Mathesius' theory, Daneš (1991) emphasizes the fact that functional onomatology and functional syntax are the axis of the grammatical description of language. The idea that the main function of language is to serve the common need of participants in communication to find proper expressions for communicating something, is developed in Daneš (1987, 1991). In the domain of functional onomatology and functional syntax, Daneš contributes to the dichotomy proposed by Mathesius through the introduction of the distinction between syntactically bound and syntactically independent categories. In our paper, we attempt to demonstrate that Functional Generative Description, proposed by Sgall (1967) and developed further by his pupils, is based on all the three principles described by Mathesius and Daneš and

analyzed in our contribution. Using a simple Czech example, we illustrate the choice of onomatological categories and the operation of their (syntactic) combinations (both bound and independent) step by step.

Vznik této stati byl podpořen projekty MSM 0021620838, GA ČR 405/08/0681 a GA UK 22908/2008.

Ústav formální a aplikované lingvistiky,
Matematicko-fyzikální fakulta Univerzity Karlovy v Praze
panevova@ufal.mff.cuni.cz

Moravské pokračování syntaktické koncepce Františka Daneše

PETR KARLÍK

V tomto příspěvku chci ukázat, jakým způsobem pokračuje vědecké dílo Františka Daneše na Moravě, konkrétně v Brně. Začnu připomenutím několika důležitých momentů. Jak známo, na počátku 70. let minulého století vznikl pod vedením F. Daneše tým českých lingvistů z různých bohemistických pracovišť, který vypracoval koncepci gramatického popisu známou jako *Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny*.¹ Gramatika je tu v duchu strukturálního myšlení českých strukturalistů F. Daneše, syntaktika navazujícího zde na V. Mathesia (1936) a na už dřívější teoretické úvahy své a M. Dokulila (Dokulil – Daneš, 1958), a morfologa M. Komárka pojata jako **morfosyntax**, tj. jako hierarchicky uspořádaná struktura znakových vztahů, v níž má dominantní postavení složka syntaktická: proto syntax předchází před morfologií. A, dodám, že zase konsekventně v duchu funkčního strukturalismu mathesiovské orientace, základní metodologickou zásadou je **postup od významu/funkce k formě**. Tento typ gramatického myšlení dokázal v teoretickém modelu originálně propojit dvě skoro neslučitelné lingvistické konfese: typicky české strukturální pojetí jazyka funkcionalistické a strukturální pojetí jazyka formální, reprezentované tehdy hlavně jen v anglosaském prostředí prestižní generativní gramatikou.² Ta totiž, jsouc odvozována z dat angličtiny jako jazyka s chudou morfologií, mohla ve fázi reprezentované koncepcí generativní sémantiky, vlivné právě v druhé polovině 60. let a na počátku let 70., nabídnout lákavé teoretické východisko funkčněsémanticky orientovaným popisům jazyků typologicky odlišných od angličtiny, tedy i jazykům flexivním, což jiná, chomskyánská linie generativní gramatiky, tj. gramatika formální s interpretativní sémantikou, předtím, tehdy a ještě dlouho poté nedokázala. A generativní sémantika, ač koncipována jako gramatika složková, se navíc dala sloučit se závislostní syntaxí, která u nás byla monopolní a tehdy nadto dostávala podporu od valenční teorie. Jak známo, celý model *Teoretických základů* byl pak – s jistými, většinou věci neprospívajícími a Danešem ani Komárkem neovlivnitelnými modifikacemi, někdy i deformacemi – konkrétně realizován v morfologickém a syntaktickém oddílu tzv. akademické mluvnice (MČ 2, 1986; MČ 3, 1987). Daneš sám později napsal: „Koncepce se sice omezila na syntax a morfologii, avšak **dává možnost** koncipovat v jiné, šíře pojaté gramatice oddíl **slovotvorný** a oddíl **fonologický** na **týchž teoretických a metodologických základech**“ (tučně P.K.) (ESČ, 2002, s. 265).

¹ Česky viz Daneš – Komárek ad. (1975), německy viz Daneš (1975).

² Není náhodné, že F. Daneš byl jedním z těch, kteří se zasloužili o české vydání Chomského *Syntactic Structures* (doplněné o dvě další studie Chomského z r. 1964), viz Hlavsa – Daneš – Benešová (1966); dal tím, myslím, najevo, že z chomskyánské vize je i jemu něco sympatické, totiž étos karteziánské racionality.